

دانشگاه الزهرا (س)

دانشکده ادبیات، زبان ها و تاریخ

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته تاریخ اسلام

عنوان

بررسی تاریخی هویت فرهنگی سلسله دراویش

نعمت اللهی گنابادی

استاد راهنما

دکتر علی محمد ولوی

دانشجو

نیره صالحی بروجنی

مهر ۱۳۹۱

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه الزهراء (س)

دانشکده ادبیات، زبان ها و تاریخ

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته تاریخ اسلام

عنوان

بررسی تاریخی هویت فرهنگی

سلسله دراویش نعمت اللمی گنابادی

استاد راهنما

دکتر علی محمد ولوی

استاد مشاور

دکتر حسین ابوالحسن تنهائی

دانشجو

نیره صالحی بروجنی

مهر ۱۳۹۱

کلیه دستاوردهای این تحقیق متعلق به

دانشگاه الزهراء (س) است.

خدای را بسی شاکرم که از

روی لطف پدر و مادری فداکار نصیبم ساخته آنان که وجودم برایشان همه رنج بود و
وجودشان برایم همه مهر، توانشان رفت تا به توانایی رسم و رویشان سفید گشت تا رویم
سپید بماند؛ آنان که فروغ نگاهشان، گرمی کلامشان و روشنی رویشان سرمایه های
جاودانی زندگی من است؛ والدینی که بودنشان تاج افتخاریست بر سرم و نامشان دلیلیست بر
بودنم؛ و همسر مهربانم، همراه زندگیم که در این مسیر عاشقانه یاریم داد و با صبر و
تحملی وصف ناپذیر شکوفه های عشق و امید را در قلبم جاودانه ساخت.

اینک در برابر وجود گرامیشان زانوی ادب بر زمین می زنم و با دلی مملو از عشق، محبت و
خضوع، بر دستشان بوسه می زنم. حال این برگ سبزیست تحفه درویش تقدیم به آنان...

با تقدیر و تشکر

از اساتید بزرگوار،

استاد راهنما جناب آقای دکتر ولوی

و

استاد مشاور جناب آقای دکتر تنهایی

که با راهنمایی های ارزنده اشان مرا مرهون لطف و مرحمت خود قرار دادند.

چکیده

طریقت نعمت‌اللہی گنابادی یکی از طلایه داران عرصه تصوف طریقتی ایران معاصر است. این طریقت با بیش از یک قرن فعالیت صوفیانه، تمایز و استمرار خود از سایر طریقت‌ها را مرهون هویت فرهنگی خاص خویش بوده؛ لذا بررسی هویت فرهنگی این سلسله در راستای دستیابی به اصلی‌ترین شاخصه هویت‌زا و تمایزبخش آن، از اهمیت بسیاری برخوردار می‌باشد.

در این جستار در حد امکان از زوایای مختلف به این دغدغه توجه نموده و با رویکردی مردم‌شناختی، از روش‌های میدانی ژرفانگر و تجزیه و تحلیل داده‌های کیفی و تبدیل آن به داده‌های کمی و همچنین روش توصیفی-تحلیلی بهره برده شده است.

به دلیل اهمیت بسیار مقوله هویت فرهنگی بر پایایی و پویایی طریقت نعمت‌اللہی گنابادی به بررسی این مهم پرداخته شد. در ابتدا گمانه تحقیق بر آن بود که مراسم و مناسک ممیزه هویت بخش طریقت گنابادی است؛ لیکن با غور و تعمق بیشتر در این زمینه، نقش به سزای همبستگی درون‌مذهبی، به عنوان مهمترین شاخصه هویت بخش این طریقت صوفیانه آشکار گردید.

واژگان کلیدی: نعمت‌اللہی گنابادی، طریقت، سلطان‌علیشاه، درویش، هویت فرهنگی

مقدمه :	۱
فصل اول	۳
کلیات پژوهش	۳
۱-۱: مسئله پژوهش	۴
۱-۲: پرسش پژوهش	۶
۱-۳: فرضیه پژوهش	۶
۱-۴: روش تحقیق	۶
۱-۴-۱: رویکرد روش شناختی	۶
۱-۴-۲: شیوه گرد آوری داده‌های اطلاعاتی	۷
۱-۴-۲-۱: مشاهده‌ی مستقیم	۷
۱-۴-۲-۲: مشاهده مشارکتی	۸
۱-۴-۲-۳: مصاحبه‌ی عمیق (جامع)	۹
۱-۴-۲-۳-۱: جامعه آماری و حجم نمونه	۱۰
۱-۴-۲-۳-۲: مشخصات حجم نمونه	۱۰
۱-۴-۲-۴: مصاحبه با نخبگان	۱۷
۱-۴-۳: روش تجزیه و تحلیل داده‌ها	۱۹
۱-۵: تعریف و تحدید واژگان تحقیق	۲۰
۱-۶: پیشینه‌ی پژوهش	۲۹
۱-۷: نقد و بررسی منابع	۳۵
فصل دوم	۵۱
نیم نگاهی بر سلاسل صوفیه در گذر تاریخ	۵۱
۲-۲: شکل گیری طریقت‌های صوفیه	۵۲
۲-۲-۱: گذاری بر سلاسل صوفیه (از حمله مغول تا پایان سلسله‌ی صفوی)	۵۴

۵۶ آشنایی با سلسله معروفیه
۵۸ ۲-۲-۲-۱: گنابادیه و سلسله الاولیاء
۶۰ فصل سوم
۶۰ بررسی تاریخ و تحولات طریقت نعمت الهی
۶۱ ۳-۱: مقدمه
۶۱ ۳-۲: شاه نعمت الله ولی یا بنیان گذار طریقت نعمت الهیه
۶۲ ۳-۳: دوره هجرت
۶۴ ۳-۴: دوره بازگشت
۶۷ ۳-۴-۱: نخستین انشعاب در سلسله نعمت الهی
۶۹ ۳-۴-۲: دومین انشعاب سلسله نعمت الهی
۷۲ فصل چهارم
۷۲ هویت فرهنگی طریقت نعمت الهی گنابادی
۷۳ ۴-۱: هویت فرهنگی در طریقت گنابادی
۷۴ ۴-۱-۱: پیشینه تاریخی
۷۵ ۴-۱-۱-۱: گنابادیه و پیشینه تاریخی
۷۹ ۴-۱-۱-۲: شرح احوال و زندگی اقطاب گنابادی (از آغاز تا به امروز)
۸۰ ۴-۱-۱-۲-۱: سلطان علی شاه
۸۸ ۴-۱-۱-۲-۲: نور علی شاه ثانی
۹۲ ۴-۱-۱-۲-۳: صالح علی شاه
۹۵ ۴-۱-۱-۲-۴: رضا علی شاه
۹۹ ۴-۱-۱-۲-۵: محبوب علی شاه
۱۰۱ ۴-۱-۱-۲-۶: مجذوب علی شاه
۱۰۴ ۴-۱-۱-۳: جریان شناسی اختلاف و انشعاب در سلسله

- ۱۰۵.....۴-۱-۱-۴:ریشه شناسی دوام و استمرار سلسله (پایا سنجی سلسله)
- ۱۰۷.....۴-۱-۲:جغرافیای آئینی
- ۱۰۸.....۴-۱-۲-۱:خاستگاه جغرافیائی طریقت گنابادی
- ۱-۱-۲-۱-۴:روابط سنجی (سنجش تعامل رفتاری) در ترکیب جمعیتی بیدخت
- ۱۰۹.....
- ۱-۱-۲-۱-۴:درون نگری بر روابط (دراویش و غیر دراویش) در بیدخت ۱۱۰
- ۱-۱-۲-۱-۴:برون نگری بر روابط (دراویش و غیر دراویش) در بیدخت ۱۱۱
- ۱-۱-۲-۱-۴:وضعیت سنجی پاسخ گویان غیر درویش بیدخت..... ۱۱۱
- ۱-۱-۲-۱-۴:بررسی نوع و کیفیت روابط..... ۱۱۵
- ۱-۱-۲-۲:عوامل جغرافیایی و طریقت گنابادی ۱۱۹
- ۱-۱-۲-۳:آمار جمعیتی دراویش گنابادی ۱۲۴
- ۱-۱-۲-۴:پراکنش و شیوهی توزیع جمعیت گنابادیه ۱۲۵
- ۱-۱-۲-۵:امور خیریه ۱۲۷
- ۱-۱-۲-۵-۱:تفکیک امور خیریه و عام المنفعه بر مبنای خیر ۱۳۳
- ۱-۱-۲-۵-۲:تفکیک امور خیریه بر مبنای نوع اقدام ۱۳۵
- ۱-۱-۲-۵-۳:تفکیک امور خیریه بر مبنای کاربرد ۱۳۶
- ۱-۱-۲-۵-۴:تفکیک امور خیریه بر مبنای مکان ۱۳۷
- ۱-۱-۳:اعتقادات ۱۴۰
- ۱-۱-۳-۱:ولایت ۱۴۲
- ۱-۱-۳-۱-۱:اقسام ولایت ۱۴۴
- ۱-۱-۳-۲:بیعت ۱۴۴
- ۱-۱-۳-۲-۱:منع اعتراض سالک بر پیر طریقت ۱۴۶
- ۱-۱-۳-۳:ذکر ۱۴۶

- ۱۴۸ ۴-۱-۳-۳-۱: لزوم اقتصار بر یک ذکر واحد
- ۱۴۸ ۴-۱-۳-۴: فکر صوفیانه
- ۱۵۱ ۴-۱-۳-۵: نص و اجازه
- ۱۵۲ ۴-۱-۳-۵-۱: انحصار طی طریق به این سلسله
- ۱۵۳ ۴-۱-۳-۵-۲: لزوم اخذ ذکر از صاحب اجازه
- ۱۵۴ ۴-۱-۳-۵-۳: مساله ی اذن در امامت جماعت
- ۱۵۴ ۴-۱-۳-۵-۳-۱: شرکت در ارایش در نماز به امامت غیر در ارایش
- ۱۵۶ ۴-۱-۳-۶: سیر و سلوک
- ۱۵۷ ۴-۱-۳-۶-۱: مراقبه
- ۱۵۸ ۴-۱-۳-۶-۲: لزوم وجود راهنما در سیر و سلوک
- ۱۵۹ ۴-۱-۳-۷: مذهب صوفیه گنابادی
- ۱۵۹ ۴-۱-۳-۷-۱: تشیع یا تسنن
- ۱۶۱ ۴-۱-۳-۷-۲: هشت امامی یا دوازده امامی
- ۱۶۳ ۴-۱-۳-۷-۳: گنابادیه و مهدویت
- ۱۶۴ ۴-۱-۳-۷-۳-۱: مساله ی جانشینی امام زمان (عج)
- ۱۶۴ ۴-۱-۳-۸: گنابادیه و احکام شریعت
- ۱۶۶ ۴-۱-۳-۹: گنابادیه و ارتباط با فقها و مراجع تقلید
- ۱۶۸ ۴-۱-۳-۱۰: عشریه
- ۱۷۰ ۴-۱-۳-۱۱: مسئله ی قطبیت و جانشینی
- ۱۷۲ ۴-۱-۳-۱۱-۱: قطبیت و زنان
- ۱۷۴ ۴-۱-۳-۱۲: حجاب و پوشش اسلامی
- ۱۷۵ ۴-۱-۳-۱۳: اعتیاد
- ۱۷۶ ۴-۱-۳-۱۴: سیاست از دریچه ی عرفان

- ۱۸۱ ۴-۱-۳-۱۵: کرامات شیوخ
- ۱۸۲ ۴-۱-۳-۱۶: حفظ اسرار درویشی
- ۱۸۳ ۴-۱-۳-۱۷: دراویش و مبانی عقیدتی خاص گنابادیه
- ۱۸۶ ۴-۱-۴: هنر و ادبیات
- ۱۸۷ ۴-۱-۴-۱: هنر
- ۱۸۸ ۴-۱-۴-۱-۱: موسیقی
- ۱۸۹ ۴-۱-۴-۱-۱-۱: سماع
- ۱۹۱ ۴-۱-۴-۱-۲: خوشنویسی
- ۱۹۳ ۴-۱-۴-۱-۳: معماری
- ۱۹۳ ۴-۱-۴-۱-۳-۱: مزار سلطانی از دیدگاه معماری
- ۱۹۶ ۴-۱-۴-۱-۴: سایر هنرها
- ۱۹۷ ۴-۱-۴-۱-۵: مفاهیم نمادین رنگها
- ۱۹۸ ۴-۱-۴-۲: ادبیات
- ۱۹۹ ۴-۱-۴-۲-۱: شعر
- ۲۰۰ ۴-۱-۴-۲-۱-۱: شعر و ادب در میان اقطاب سلسله
- ۲۰۱ ۴-۱-۴-۲-۱-۲: جایگاه شعر در محافل و مجالس فقری
- ۲۰۲ ۴-۱-۴-۲-۱-۳: جایگاه شعر در میان دراویش
- ۲۰۳ ۴-۱-۵: میراث مکتوب
- ۲۰۴ ۴-۱-۵-۱: میراث مکتوب در حوزه عرفان و تصوف
- ۲۰۵ ۴-۱-۵-۲: میراث مکتوب و طریقت گنابادی
- ۲۱۲ ۴-۱-۵-۲-۱: میراث مکتوب اقطاب طریقت گنابادی
- ۲۱۹ ۴-۱-۵-۲-۱-۱: فراوان سنجی تعداد تالیفات اقطاب گنابادی
- ۲۱۹ ۴-۱-۵-۲-۱-۲: فراوان سنجی موضوعی میراث مکتوب اقطاب گنابادی

- ۲۱۹ میراث مکتوب دراویش گنابادی: ۴-۱-۵-۲-۲
- ۲۲۴ جایگاه میراث مکتوب در میان دراویش: ۴-۱-۵-۲-۳
- ۲۲۷ شیوه‌های دستیابی به میراث مکتوب طریقت گنابادی: ۴-۱-۵-۲-۴
- ۲۲۹ ردیه ها و کتب مخالفین: ۴-۱-۵-۳
- ۲۳۱ مراسم و مناسک: ۴-۱-۶
- ۲۳۲ مراسم و مناسک خاص گنابادیه: ۴-۱-۶-۱
- ۲۳۴ مجلس تشریف فقری و آداب آن: ۴-۱-۶-۱-۱
- ۲۳۷ مجالس فقری: ۴-۱-۶-۱-۲
- ۲۳۹ زمان برگزاری مجالس فقری: ۴-۱-۶-۱-۲-۱
- ۲۳۹ مکان برگزاری مجالس فقری: ۴-۱-۶-۱-۲-۲
- ۲۴۰ نحوه برگزاری مجالس فقری: ۴-۱-۶-۱-۲-۳
- ۲۴۲ مجالس فقری خواهران: ۴-۱-۶-۱-۲-۴
- ۲۴۲ حضور غیر دراویش در مجالس فقری: ۴-۱-۶-۱-۲-۵
- ۲۴۳ مجلس نیاز: ۴-۱-۶-۱-۳
- ۲۴۵ دیگ جوش: ۴-۱-۶-۱-۴
- ۲۴۶ مراسم و مناسک عام گنابادیه: ۴-۱-۶-۲
- ۲۴۷ مراسم مذهبی و مناسک: ۴-۱-۶-۲-۱
- ۲۵۰ مراسم و آئین‌های ملی - میهنی: ۴-۱-۶-۲-۲
- ۲۵۰ مراسم و مناسک شبه مذهبی: ۴-۱-۶-۲-۳
- ۲۵۰ گنابادیه و مراسم ازدواج: ۴-۱-۶-۲-۳-۱
- ۲۵۱ گنابادیه و مجالس ترحیم: ۴-۱-۶-۲-۳-۲
- ۲۵۱ نمادها: ۴-۱-۶-۳
- ۲۵۲ نماد اسمی: ۴-۱-۶-۳-۱

- ۲۵۳ نماد آرایشی: ۴-۱-۶-۳-۲
- ۲۵۶ نماد مکانی: ۴-۱-۶-۳-۳
- ۲۵۷ نماد آئینی: ۴-۱-۶-۳-۴
- ۲۵۹ همبستگی درون مذهبی: ۴-۱-۷
- ۲۵۹ ساختار تشکیلاتی گنابادیه: ۴-۱-۷-۱
- ۲۶۱ قطب: ۴-۱-۷-۱-۱
- ۲۶۲ شیخ المشایخ: ۴-۱-۷-۱-۲
- ۲۶۳ مشایخ: ۴-۱-۷-۱-۳
- ۲۶۵ مشایخ سلطان علی شاه: ۴-۱-۷-۱-۳-۱
- ۲۶۷ مشایخ نور علی شاه ثانی: ۴-۲-۷-۱-۳-۲
- ۲۶۹ مشایخ صالح علی شاه: ۴-۲-۷-۱-۳-۳
- ۲۷۲ مشایخ رضا علی شاه: ۴-۲-۷-۱-۳-۴
- ۲۷۴ مشایخ محبوب علی شاه: ۴-۲-۷-۱-۳-۵
- ۲۷۶ مشایخ مجذوب علی شاه: ۴-۲-۷-۱-۳-۶
- ۲۷۷ ماذون نماز: ۴-۱-۷-۱-۴
- ۲۷۸ فقیر: ۴-۱-۷-۱-۵
- ۲۷۸ کیفیت و نوع روابط در طریقت گنابادی: ۴-۱-۷-۲
- ۲۷۹ روابط درون گروهی: ۴-۱-۷-۲-۱
- ۲۸۱ قطب و دراویش: ۴-۱-۷-۲-۱-۱
- ۲۸۵ فقرا و مشایخ و ماذونین: ۴-۱-۷-۲-۱-۲
- ۲۸۶ روابط دراویش (فقرا) با یکدیگر: ۴-۱-۷-۲-۱-۳
- ۲۹۰ روابط برون گروهی: ۴-۱-۷-۲-۲
- ۲۹۱ گنابادیه و سایر سلاسل صوفیه: ۴-۱-۷-۲-۲-۱

۲۹۳ گنابادیه و اهل کتاب : ۴-۱-۷-۲-۲-۲
۲۹۴ گنابادیه و سایر فرق مسلمین : ۴-۱-۷-۲-۲-۳
۲۹۶ فرجام سخن
۳۰۲ فهرست منابع و مآخذ :

فهرست جداول

۷۸ جدول ۴-۱-۱-۱
۱۰۶ جدول ۴-۱-۱-۴
۱۲۲ جدول ۴-۱-۲-۲
۱۳۴ جدول ۴-۱-۲-۵-۱
۱۳۵ جدول ۴-۱-۲-۵-۲
۱۳۷ جدول ۴-۱-۲-۵-۳
۱۳۸ جدول ۴-۱-۲-۵-۴
۱۴۰ جدول ۴-۱-۲-۵-۵
۱۵۵ جدول ۴-۱-۳-۵-۳-۱
۱۸۴ جدول ۴-۱-۳-۱۷
۱۸۵ جدول ۴-۱-۳-۱۸
۲۲۰ جدول ۴-۱-۵-۲-۲ (۱)

٢٢١ ----- جدول ٢-٢-٥-١-٤ (٢)

٢٢٣ ----- جدول ٢-٢-٥-١-٤ (٣)

٢٢٣ ----- جدول ٢-٢-٥-١-٤ (٤)

٢٢٥ ----- جدول ٣-٢-٥-١-٤ (١)

٢٢٧ ----- جدول ٣-٢-٥-١-٤ (٢)

٢٣١ ----- جدول ٣-٥-١-٤

٢٨٨ ----- جدول ٣-١-٢-٧-١-٤ (١)

٢٩٠ ----- جدول ٣-١-٢-٧-١-٤ (٢)

مقدمه :

اندیشه‌ی دلدادگی و عشق ورزی به معشوقی فرازمینی و معبودی حقیقی یا به تعبیری دیگر ، گرایش‌های عرفانی، پیشینه و قدمتی بس دیرینه دارد ، به طوری که در میان تمامی جوامع ، ادیان الهی و تمدن‌های مختلف بشری ، دست یازیدن به درون مایه‌های عرفانی آن‌ها هر چند در اشکال مختلف لیکن با یک دست مایه‌ی مشترک که همان معرفت باطنی و شناخت شهودی خداوند از طریق تهذیب نفس است ، دشوار نمی‌نماید .

تبلور گرایش‌های عرفانی در جهان اسلام نیز در ابتدا با مبانی عقیدتی اسلام ناب محمدی عجین و در قالب آموزه‌هایی ساده ، بی‌پیرایه و منبعث از اصولی بنیادین چون تقید به زهد و تمسک به احکام شریعت متجلی گشته و بعدها اشکال و ابعاد گوناگونی به خود گرفت و با گذشت زمان در وادی نظریه پردازی و ارائه‌ی طرحی نظاممند برای توصیف و تبیین گستره‌ی گیتی نیز گام نهاد .

با شکل گیری طریقت‌های صوفیه از سده‌ی ۶ ه.ق / ۱۲ م به بعد ، عرفان اسلامی یا همان تصوف ، صفحات جدیدی از تاریخ پر فراز و فرود خویش را رقم زده و تصوف طریقتی آغازین گرفت . هر یک از این طریقت‌ها ، با ادعای حقانیت ، اصالت و انحصار راه راستگاری، پیروانی به گرد خویش فراهم آورده و در راستای افزونی قدرت و مریدان خود به رقابت و گاه عداوت با یکدیگر پرداختند و این گونه شد که اندک اندک بحث ، مناظره و جدل بر سر مسند قطبیت در میان مشایخ صوفیه بالا گرفت .

این اختلاف و تعارضات ، در قرون اخیر و در میان صوفیه‌ی عصر قاجار رو به فزونی نهاد و در این بین، سلسله‌ی نعمت الهی به عنوان یکی از مشهورترین و مهم‌ترین سلاسل تصوف^۱ ، اختلاف و انشعابات بی سابقه یافت و این در حالی است که در جریان این تفرقه و انشعابات تأثیر گذار ، تنها معدودی از شعب نعمت الهیه چون گنابادیه ، شاکله و انسجام خویش را حفظ نموده و به حیات و فعالیت صوفیانه تا به روزگار کنونی ادامه داده‌اند .

در هر حال صرف نظر از تمامی این انشعابات ، هر یک از این سلاسل صوفیه‌ی در حال حیات ، به مثابه‌ی یک گروه مذهبی است که تمامی اعضایش در جهت پیشبرد اهداف گروه به فعالیت‌های درون گروهی خود ادامه می‌دهند ، اما واقعیتی که در ژرفای روح و جان این نوع گروه‌ها دمیدن گرفته و آنان را به سوی تلاش برای حفظ بقاء و دوام آن سوق می‌دهد چیزی جز هویت فرهنگی این طریقت‌ها نیست . این هویت فرهنگی است که به عنوان یک عامل احیاگر ، سلسله‌ای را در میان سلاسل دیگر مطرح ، ممتاز و موجبات استواری و پایداری آن را فراهم می‌کند ، لذا با توجه به این مهم ، در راستای بررسی هویت فرهنگی یکی از این طریقت‌های صوفیه ، این پژوهش ، مطالعات جامع خویش را بر روی گنابادیه ، به عنوان یکی از مهم‌ترین شعب طریقت نعمت الهیه که در حال حاضر از با نفوذترین و گسترده‌ترین سلاسل صوفیه در ایران به شمار می‌رود ، متمرکز نموده تا با مطالعه‌ی عمیق و بهره‌گیری از روش‌های نوین مردم‌شناسی ، تمامی شاخصه‌های هفت گانه هویت زای این سلسله را مورد بررسی قرار داده و از این گذر میزان دل‌بستگی و تعلق خاطر این گروه صوفیانه به ابعاد هویتی خویش را شناسایی و عنصر هویت بخش و شاخصه‌ی تمایز دهنده آن به عنوان عامل بقاء و تداوم طریقت نعمت الهی گنابادی معرفی و مورد بررسی قرار دهد.

^۱ مرتضی مطهری ، بی تا، آشنایی با علوم اسلامی ، قم ، انتشارات صدرا ، ص ۱۱۹ .

فصل اول

کلیات پژوهش